

UDC 94(477)(092)«1917»

VITALIYO.KHOMENKO

M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine,
PhD student (Ukraine)**BETWEEN THE SOCIETY OF UKRAINIAN PROGRESSISTS AND THE UKRAINIAN
SOCIALISTS-REVOLUTIONARY PARTY: MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S
POLITICAL CHOICE**

Abstract. *The present paper is focused on the issue of party affiliation change of a prominent Ukrainian historian Mykhailo Hrushevskiy in 1917, which still remains disputable. Modern researches in the field of Hrushevskiy studies both in and outside Ukraine believe that during the years of Ukrainian revolution the historian's close cooperation with the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party (the USRP), the biggest and the most influential in that period in Ukraine, was an important factor of influence upon the progress of the revolution.*

The paper highlights the tough choice the academician was facing, i.e. between the Society of Ukrainian Progressists (the SUP) and the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party. The circumstances and conditions of his cooperation with Socialists-Revolutionaries are scantily studied. The paper briefly outlines the historiography of the issue; a reference is made to the fact that there are enough sources on the issue to understand the circumstances, reasons and aim of M. Hrushevskiy's change of his party affiliation.

The present paper offers analysis both of M. Hrushevskiy's testimony on the matter and of recollections, memoirs and works of his contemporaries. It was found out that in March 1917 the famous historian came back to Kyiv as a member of the SUP, nevertheless, taking into consideration realia of revolutionary struggle, and the fact that the political ideas of the SUP did not correspond with the challenges of the time, he chose to support the USRP, their program mainly complied his own understanding of the future of Ukraine.

M. Hrushevskiy preferred the party, which, as he believed, was the first to meet the challenges of the revolution due to radicalism of its social standards. The author concludes that the change of the party affiliation was a well-judged action, caused by a realistic assessment of the revolutionary transformations in Ukraine in 1917.

The social studies researcher was influenced by the pro-peasant policy of the socialist-revolutionaries. The paper urges that as one of the leaders of the USRP, the historian was reluctant to formalize his membership, he wanted to remain a national leader, as well as to support the socialist-revolutionaries; it was much easier to do on the post of non-party lead of the Central Council. The paper asserts, the historian took the step serving the interest of the Ukrainian state he was loyal to all his life.

Keywords: *Ukrainian revolution, the Central Council, the SUP, the USRP, socialist-revolutionaries, party program, peasants ideology, M. Hrushevskiy studies.*

ХОМЕНКОВ.О.Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України,
аспірант (Україна)**МІЖ ТОВАРИСТВОМ УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЮ
ПАРТІЄЮ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Анотація. *У статті розглядається питання зміни істориком Михайлом Грушевським своєї партійної орієнтації в 1917 році. Вчений робив вибір між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів. Проаналізовано свідчення як самого М. Грушевського, так і спогади,*

мемуари та праці його сучасників. Зроблено висновок, що зміна істориком своєї партійної приналежності була глибоко продуманим кроком, викликаним реальною оцінкою тих революційних змін, які відбувались у 1917 році в Україні. Важливим фактором цього вибору вченого була селянська політика есерів.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, Товариство українських поступовців, УПСР, есери, партійна програма, селянська ідеологія, грушевськознавство.

ХОМЕНКОВА.

Институт украинской археографии и источниковедения
имени М.С. Грушевского НАН Украины, аспирант (Украина)

МЕЖДУ ТОВАРИЩЕСТВОМ УКРАИНСКИХ ПОСТУПОВЦЕВ И УКРАИНСКОЙ ПАРТИЕЙ СОЦИАЛИСТОВ-РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ВЫБОР МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Аннотация. В статье рассматривается вопрос изменения историком Михаилом Грушевским своей партийной ориентации в 1917 году. Ученый делал выбор между Товариществом украинских поступовцев и Украинской партией социалистов-революционеров. Проанализированы свидетельства как самого М. Грушевского, так и воспоминания, мемуары и труды его современников. Сделан вывод, что изменение историком своей партийной принадлежности было глубоко продуманным шагом, вызванным реальной оценкой тех революционных изменений, которые происходили в 1917 году в Украине. Важным фактором этого выбора ученого была крестьянская политика эсеров.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральная Рада, Товарищество украинских поступовцев, УПСР, эсеры, партийная программа, крестьянская идеология, грушевскоеведение.

Роль славетного вітчизняного історика Михайла Грушевського у подіях першого етапу Української революції, а саме, 1917-1918 років, загальновідома. Сучасні вчені-грушевськознавці як в Україні, так і за її межами відмічають, що в ці роки важливим фактором, який суттєво впливав на хід революційної боротьби, була тісна співпраця історика та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка вважається найбільшою і найвпливовішою партією того часу на українських теренах. Але обставини та умови, у яких суспільствознавець почав співпрацювати з есерами, на нашу думку, є малодослідженими, спеціальних розвідок з цього питання, за деякими винятками, поки що не написано. Відтак, завданням статті буде проаналізувати історіографічні та джерельні матеріали, щоб зрозуміти, як і чому славетний історик, який справедливо вважався одним з очільників досить таки консервативного Товариства українських поступовців (ТУП), зробив вибір на користь партії українських есерів, яка відзначалась радикальністю своїх політичних ідей. Крім того, слід з'ясувати, чому М. Грушевський, ставши фактично одним з політичних керманічів УПСР, довгий час не вступав до неї офіційно.

У працях багатьох дослідників знаходимо чисельні згадки того, що приєднання М. Грушевського до есерівської партії відбулось саме у 1917 році, але історик не оформляв свого членства в партії документально. Зокрема, український радянський історик Федір Шевченко відзначає, що після обрання головою Центральної Ради М. Грушевський “зв’язав свою політичну діяльність з Українською партією соціалістів-революціонерів” (Шевченко, 1966: 15). Також знаходимо саме таке датування у “Енциклопедії історії України” (Смолій та ін., 2004: 233), яка видавалася в 2003-2013 роках і статті до якої писали вчені Інституту історії України НАН України. Крім того, саме цей рік називають Юрій Шаповал та Ігор Верба у своєму біографічному нарисі про М. Грушевського

(Шаповал, Верба, 2005: 154, 198). Відома дослідниця історії УПСР Тетяна Бевз відмічає, що М. Грушевський завжди симпатизував партії есерів, а згодом став її членом (Бевз, 2002: 208, 209). Про симпатії історика до українських есерів пише Ярослав Малик (Малик, 2011: 44). Зрозуміло, що саме 1917 рік мав на увазі один з найвідоміших українських грушевськознавців Руслан Пиріг, коли писав про М. Грушевського, що “природним був би його шлях разом з іншими провідними тупівцями до Української партії автономістів-федералістів. Однак у доленосний для України час він примикає до УПСР” (Пиріг, 2006: с. 8). З ним фактично погоджується і Василь Верига (Верига, 2005: 67). Крім того, Руслан Пиріг та Віталій Тельвак підкреслюють негативну реакцію колишніх тупівців на небажання М. Грушевського приєднатись до соціалістів-федералістів, “особливо у зв’язку з його ідейним зближенням із партією українських есерів” (Пиріг, 2017: 274). Ярослав Калакура вважає, що після обрання головою Центральної Ради історик “згодом приєднався до українських соціалістів-революціонерів, які мали більшість у раді” (Калакура, 2002: 149). Геннадій Стрельський та Анатолій Трубайчук вказують, що з моменту, коли М. Грушевський очолив Центральну Раду, він “значно еволюціонував вліво” і в ході революційних перетворень очолив УПСР (Стрельський, Трубайчук, 1996: 37, 38). На думку Петра Овдієнка, відхід М. Грушевського від ТУПу та зближення з УПСР можна датувати червнем 1917 року (Овдієнко, 2005: 42). Сергій Плохій зазначає, що М. Грушевський довго відмовлявся долучитися до соціалістів-революціонерів, хоча тісно співпрацював з їх керівниками (Плохій, 2011: 90). Валерій Солдатенко називає історика неформальним лідером українських есерів (Солдатенко, 2012: 28). “У ході розгортання роботи Української Центральної Ради М. Грушевський зблизився з партією українських есерів, до якої формально не належав” (Верстюк, 2007: XI), підсумовує Владислав Верстюк.

Вітчизняні історики також намагались пояснити такий крок славетного вченого. У “Нарисах історії української революції 1917-1921 років” читаємо, чому історик у 1917 році так і не отримав есерівського “партійного квитка”: “Широко пропагуючи свої народницькі погляди, Грушевський протягом 1917-1918 рр. формально залишався позапартійним, що фактично дозволяло УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого боку – в Грушевського завжди залишалося широке поле для маневру” (Верстюк та ін., 2011: 121). Вже згадані І. Верба та Ю. Шаповал вважали, що М. Грушевський приєднався до есерів зважаючи на їх селянсько орієнтовану ідеологію (Шаповал, Верба, 2005: 154). С. Плохій вказував на розуміння істориком важливості питання аграрних перетворень та його вміння йти за масами, які з розвитком революції поступово радикалізувалися (Плохій, 2011: 90). Валентина Піскун теж відмічала, що на вибір суспільствознавця вплинула радикальність молодих есерів (Піскун, 2007: 311). Г. Стрельський та А. Трубайчук акцентують увагу на тому, що “очоливши молоді сили соціалістів-революціонерів, серед котрих чимало його колишніх студентів”, М. Грушевський надіявся, що “допоможе їм уникнути зайвого екстремізму” (Стрельський, Трубайчук, 1996: 38). Т. Бевз наголошувала, що політичною програмою відомого історика була національно-територіальна автономія України у складі Росії на демократичних засадах при забезпеченні прав національних меншин, яка була дуже схожою на програмні вимоги УПСР (Бевз, 2002: 208-209). Р. Пиріг навів кілька причин, як-то, згаданий вже селянський фактор, масовість УПСР, народницька ідеологія та схожість політичних програм (Пиріг, 2006: 8).

Звідки ж вчені отримали інформацію про зв’язки М. Грушевського та українських есерів? Які джерела дозволяють нам з’ясувати причини приєднання суспільствознавця до УПСР? Що вплинуло на таке рішення історика? Відповідаючи на подані запитання, слід, по-перше, звернутись до свідчень самого М. Грушевського.

Варто відмітити, що він у своїх чисельних працях того періоду зовсім не згадував, що мав якесь відношення до УПСР у 1917 році. Цього факту також не бачимо у автобіографічному листі від 1920 року та “Автобіографії” вченого від 1926 року. Хоча близькість історика до есерів можна з’ясувати після уважного прочитання його публіцистичних праць 1917 року, де знайдемо багато спільного з основними положеннями політичної програми УПСР.

Можливо єдиним винятком є повідомлення в газеті “Боротьба” від 30 листопада 1917 року, де цитується виступ М. Грушевського на III з’їзді УПСР, який відбувався 21-24 листопада 1917 року. Виступаючи перед делегатами з’їзду, історик заявив, що саме “Духовні зв’язки мої з партією Українських с.-р. привели мене на ваш з’їзд. Я гордий роботою Центральної Ради, але в цій роботі найбільшу роль відіграла фракція вашої партії і тому зв’язок з Вашою партією мені особливо дорогий”. Далі М. Грушевський згадує, що не є членом УПСР, але просить її підтримки “як піддержували мене ваші лідери в Раді” (Боротьба, 1917: 14). Отже, історик не заперечує своєї співпраці з есерами, але наголошує, що не входить до їх партії. Звертаємо увагу на його слова про “духовні зв’язки” з УПСР. Вважаємо, що таким чином М. Грушевський продемонстрував свою близькість до ідеологічних, засадничих принципів есерівської партійної програми.

Підтвердження цій тезі знаходимо у наступному документі. У 1989 році в журналі “Київ” стараннями знаного українського історика Сергія Білоконя вийшли друком “Спомини” М. Грушевського, де суспільствознавець дуже докладно характеризує події 1917 року в Києві і, крім того, пише про свої стосунки з есерами. Хоча інформації, яка б стосувалася відносинам історика та УПСР, не так і багато, але певні важливі висновки щодо обставин партійної рокировки історика можна зробити.

Звернемося безпосередньо до тексту “Споминів”. М. Грушевський виділяє лівих есерів і тих, що “працювали в “Селянській спілці”, лідерами якої були М. Ковалевський, М. Стасюк і А. Степаненко. Вчений повідомляє, що цікавився есерами лише “як руховою силою селянства” і тому більше зійшовся саме з “Селянською спілкою”. М. Грушевський фактично подає форми своєї співпраці з УПСР: друк своїх статей в есерівській газеті “Народна воля”, спілкування з їх лідерами, наприклад, М. Ковалевським та М. Чечелем, присутність на нарадах есерівської фракції у Центральній раді. Історик, здається, спеціально уточнює, що ніколи не був на засіданнях Центрального комітету УПСР, “коли він нараджувався окремо від фракції”. Але, зрештою, “зізнається”, що “...я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту... Але формально вступати до партії я не хотів”. Також він згадує, що есери, зокрема А. Степаненко і М. Стасюк ставили перед ним питання вступу до партії у вересні 1917 року, на що він відповів так: “Я сказав, що хоч я в багатьох [питаннях] почуваю свою суголосність з партією, але поки я стою на чолі Ц[ентральної] ради, вважаю за корисніше для справи зіставатись безпартійним...” (Грушевський, 1989: 152). Тобто сам М. Грушевський не приховує свого позитивного ставлення до УПСР, чітко вказує на важливість саме для нього і, на його думку, для майбутнього революції селянської ідеології цієї партії, але водночас зауважує, що не хотів вступати офіційно до її складу поки був головою Центральної Ради (ЦР).

Досить багато важливої інформації про обставини взаємовідносин голови Центральної Ради та есерів у 1917 році знаходимо в мемуарах, спогадах та працях сучасників тих подій. Причому бачимо в них і опис обставин, у яких відбувся перехід М. Грушевського до УПСР, а також спроби пояснити такий його крок. У деяких джерелах підкреслюється мета, яку переслідував історик, змінюючи свою партійну приналежність.

Насамперед розглянемо свідчення про цю подію представників ТУПу. Наприклад, один з лідерів поступовців Олександр Лотоцький у своїх мемуарах “Сторінки минулого” так описував ситуацію з поверненням М. Грушевського до України у березні 1917 року: “...позиція М.С., по його приїзді до Києва, дуже всіх здивувала... Найперше визначився він як соціаліст та с.-р.” (Лотоцький, 1934: 353). Намагаючись зрозуміти чому так сталося, О. Лотоцький зустрівся з істориком і той, пояснив свій вчинок таким аргументом: “прибувши до Києва та бачивши, як революційна молодь ходить самопасом, він не міг не взяти її під опіку й догляд, бо хто зна, куди вона сама зайшла” (Лотоцький, 1934: 356).

Інший відомий діяч ТУПу, Дмитро Дорошенко, писав у дослідженні “Історія України 1917-1923 рр.” про те, що навесні 1917 року “...М. Грушевський виразно став на бік соціалістів-революціонерів та членів Селянської Спілки, оточив себе юними співробітниками “лівого” напрямку і від своїх недавніх товаришів з ТУПа відгородився зовсім виразно” (Дорошенко, 1954: 71). Також він згадував у мемуарах “Мої спомини про недавнє минуле”, що, “прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі “тупівці”, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С. ухилиючись заявляв, що реальна сила за цими “молодиками”, що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок” (Дорошенко, 1969: 87-88). Тобто, видається, що М. Грушевський, розуміючи державницький потенціал есерів, але враховуючи їх молодість і політичну незрілість, намагався стати на чолі УПСР, щоб спрямувати її кипучу революційну енергію у конструктивне політичне русло.

До речі, цікаву інформацію повідомляє Олександр Шульгин у статті-спогаді “Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина”. Він свідчить, що після розриву з тупівцями “не відразу Грушевський приєднався до соціалістів-революціонерів. Спершу він зробив спробу організувати свою “трудова партію”. До неї, крім нього самого, вписалась вся його родина, але послідовників... було обмаль. Незабаром він припинив існування цієї партії і став все більше і більше зближуватись з соціал-революціонерами, і тим самим все більше й більше відходити від своїх старих побратимів з ТУП-у, з Старої Громади, які теж почали до Грушевського ставитись холодно і навіть вороже” (Шульгин, 1969: 149-150). Отже, в даному випадку бачимо осуд позиції М. Грушевського, під якою розуміємо його підтримку радикальної діяльності есерів. До речі, джерел, які б підтверджували версію О. Шульгина про спробу історика створити свою партію, сучасними дослідниками знайдено не було.

Що ж самі українські есери писали про перехід до них професора Грушевського? Один з лідерів УПСР, Микола Ковалевський у спогадах “При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії)” наступним чином характеризує взаємовідносини голови Центральної Ради та есерів: “На становище нашої фракції в справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув Михайло Грушевський. Особливо тактичні міркування, які він висунув (наша партія – революційна резерва) видалися нам слухними” (Ковалевський, 1960: 373). Борис Мартос, український соціал-демократ, спираючись на свідчення М. Ковалевського, також підкреслює вплив

історика на молодих соціалістів-революціонерів у справі створення Генерального Секретаріат (Мартос, 1966: 75).

Цінним джерелом з історії Української революції є праця відомого есера Павла Христюка “Замітки і матеріали до історії Української революції”. Автор, який згодом став одним з найбільш послідовних прихильників М. Грушевського в УПСР, вказує, що ще в березні 1917 року історик належав до ТУПу і навіть головував на з’їзді поступовців, але потім, з розвитком революції вступив до української партії соціалістів-революціонерів, ставши її діяльним членом (Христюк, 1969: 33).

Никифор Григорій у розвідці “Українські соціалісти в боротьбі за національну державу” пише: “Головою Української Центральної Ради обрано проф. М. Грушевського, що зразу пристав до соціалістів, бо побачив, що соціалісти найактивніший, найреволюційніший і національно найбільш свідомий та неподатний елемент” (ЦДАВОВ: ф. 3562, оп. 1, спр. 27, арк. 73). Дана цитата вказує на прагматичність та далекоглядність політичних поглядів славетного історика.

Один з найвідоміших політичних опонентів М. Грушевського в УПСР, Матвій Шаповал писав у статті “Політична смерть М. Грушевського”, що історик “в революції заявився, як член “ТУП”а... Але згодом став “безпартійним”... Потроху переймався симпатіями до “селянства” і платонічно співробітничав з партією соціалістів-революціонерів” (Шаповал, 1994: 58). У його праці “Велика революція і українська визвольна програма” читаємо: “що-ж до Грушевського, то на початку революції був типовий “радикал-демократ”, потім став співчувати с-рам [УПСР. – В.Х.], с-ром став (не формально) на Трудовім Конгресі, формально – в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби” (Шаповал, 1927: 242).

Питання обставин початку співпраці М. Грушевського з УПСР піднімали й інші сучасники відомого вченого. Зокрема історик Матвій Стахів у розвідці “Учений і суспільний філософ як Президент держави” стверджує, що “в 1917 р. він [М. Грушевський – В.Х.] був одним з ініціаторів переорганізації Української партії соціалістів-революціонерів, одним із духовних провідників якої він був у часі 1917-1920 рр.” (Стахів, 1958: 4). Бачимо, що автор підкреслює лише неформальне лідерство історика в УПСР, але відмічає суттєвий його вплив на процес політичного реформатування есерівської партії. Історик Богдан Крупницький наступним чином характеризує співпрацю вченого та УПСР: “Замість виконувати обов’язки Голови Центральної Ради в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він [М. Грушевський – В.Х.] кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний атут для своєї непримиренно-різкої політики” (Пріцак, 2007: 189). “Головним провідником” соціалістів-революціонерів вважає М. Грушевського публіцист Осип Назарук, автор праці “До історії революційного часу на Україні”, який у питанні обставин приєднання історика до УПСР погоджується з наведеними вище свідченнями спогадів Д. Дорошенка (Назарук, 1924: 87-88). Історик Іван Кедрин зауважує у статті “Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії)”, що на зорі Української революції “Михайло Грушевський наближався своїми симпатіями до партії Українських соціалістів-революціонерів, популярно “ес-ерів” (Кедрин, 1984: 253), але принагідно уточнює, що історик не вступив до партії ні в 1917, ні в 1918 роках (Кедрин, 1984: 254).

Важливим моментом є розуміння мети, яку ставив перед собою М. Грушевський, коли ставав на чолі УПСР. У цьому питанні думки його сучасників розділилися.

Наприклад, О. Шульгин вважає, що “для Грушевського ідеологічне зближення з соціал-революціонерами було можливе. Як історик, він завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи. Але він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець-кінцем увійшов у партію, тому що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий він був все життя – збудувати Україну” (Шульгин, 1969: 150).

Натомість досить негативно характеризує приєднання історика до УПСР Віктор Андрієвський. У своїх спогадах “З минулого” автор з помітним неприємним здивуванням дізнається про прихильність М. Грушевського до есерів: “Я вперше тоді почув [1919 рік – В.Х.], що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам” (Андрієвський, 1923: 97). Також добре видно, що В. Андрієвський розділяє думку, згідно з якою причини вступу суспільствознавця до партії есерів пов’язані з його бажанням влади: “Він певно і до партії С.-Р-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі” (Андрієвський, 1923: 98).

Критично оцінює такий крок М. Грушевського і Володимир Леонтович, який згадує, що, “вийшовши з Тупу, Грушевський умішався в гущу есерів, більшість яких була дуже молоді люде, записався і сам до партії есерів і в значній мірі перелічувався та втратив свою індивідуальність, так що власне скоріше можна було-б сказати, що не він веде за собою молодь, а вона попихала його та кида їм мов м’ячем. В кожному разі він схвалював їхню руйніницьку роботу і допомагав їм своїм авторитетом, а нічим не справдив своєї обіцянки нахилити їх до обмірковности” (Леонтович, 1928: 8). Крім того, В. Леонтович намагається з’ясувати, якими мотивами керувався історик, коли приєднувався до УПСР: “Приєднуючись до лівих, Грушевський сподівався певно стати на їх чолі, використувати їх, примушивши робити по його наказам, за їх поміччю повести Україну тим шляхом, яким накаже, зробитися, так мовити творцем нової України” (Леонтович, 1928: 8).

Підсумовуючи все вищесказане, можемо зробити наступні висновки. По-перше, відзначаємо, що у питанні зміни М. Грушевським своєї партійної приналежності достатньо джерел для того, щоб зрозуміти її обставини, причини та мету. По-друге, дане питання вже досить широко висвітлене в історіографії. По-третє, абсолютна більшість дослідників погоджуються, що до Києва у березні 1917 року славетний історик повертався членом ТУПу, але потім, врахувавши реалії революційної боротьби і зрозумівши, що політичні ідеї тупівців не відповідають вимогам часу, переорієнтувався на підтримку УПСР, партійна програма якої багато в чому відповідала його власному баченню майбутнього України. По-четверте, ставши одним з лідерів есерів, історик не поспішав офіційно оформляти своє членство в партії, бажаючи залишатися загальнонаціональним лідером і, крім того, надавати підтримку есерам, адже на посаді безпартійного голови Центральної Ради це було набагато легше зробити. По-п’яте, безумовно враховуючи складність характеру та особистісних якостей М. Грушевського, стверджуємо, що цей крок історик зробив в інтересах української справи, вірність якій підтверджував протягом усього свого життя, тому закиди в честолюбстві та бажанні влади як такої вважаємо необґрунтованими.

Література

Андрієвський, 1923 – Андрієвський В. З минулого. Берлін, Українське слово, 1923. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2: Директорія. 310 с.

Бевз, 2002 – Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. К., 2002. С. 208-216.

Боротьба, 1917 – Боротьба. 1917. 30 листопада.

- Верига, 2005 – Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Том 1. Рівне: Видавництво ВАТ “Рівненська друкарня”, 2005. 472 с.
- Верстюк та ін., 2011 – Нариси історії української революції 1917-1921 років: У 2-х кн. / В.Ф. Верстюк, В.І. Головаченко, Т.С. Осташко та ін. Кн. І. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
- Верстюк, 2007 – Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. V-XVI.
- Грушевський, 1989 – Грушевський Михайло. Спомини // Київ. 1989. № 11. С. 113-155.
- Дорошенко, 1954 – Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. 2-е вид. Нью Йорк: Булава, 1954. 437, ХХІ с.
- Дорошенко, 1969 – Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Ч.1. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
- Калакура, 2002 – Калакура Я. Михайло Грушевський – будівничий Української держави // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Київ, 2002. С. 144-152.
- Кедрин, 1984 – Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. 1984. № 1-4. С. 251-261.
- Ковалевський, 1960 – Ковалевський М. При джерелах боротьби (спомини, враження, рефлексії). Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
- Леонтович, 1928 – Леонтович В. Спогади // Тризуб. 1928. № 30. С. 5-11.
- Лотоцький, 1934 – Лотоцький О. Сторінки минулого: В 3-х ч. Ч. 3. Варшава, 1934. 398 с.
- Малик, 2011 – Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 172 с.
- Мартос, 1966 – Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. 1966. № 1-2. С. 73-81.
- Назарук, 1924 – Назарук О. До історії революційного часу на Україні: Українські революційні партії, їх союзи і теорії. Вінніпег, 1924. 181 с.
- Овдієнко, 2005 – Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч // Матеріали міжнародної наукової конференції “М. Грушевський – історик, общественный и политический деятель, человек”. Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М.А. Шолохова в г. Уфе, 2005. С. 40-46.
- Пиріг, 2006 – Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 4-19.
- Пиріг, 2017 – Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. 576.: іл.
- Піскуп, 2007 – Піскуп В. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.: дис. ... докт. істор. наук. Київ, 2007. 516 с.
- Плохій, 2011 – Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
- Пріцак, 2007 – Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ-Львів: Критика, 2007. №12. С. 170-190.
- Смолій та ін., 2004 – Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. 528 с.
- Солдатенко, 2012 – Солдатенко В. Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 22-36.
- Стахів, 1958 – Стахів М. Учений і суспільний філософ як Президент держави // Вільна Україна. Б. м., 1958. Ч. 17. С. 2-9.
- Стрельський, Трубайчук, 1996 – Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. Київ: Четверта хвиля, 1996. 191 с.
- Христюк, 1969 – Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. Т. 1. 152 с.
- ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шаповал, 1927 – Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: виклади в Америці. Прага: Накладом вид-ва “Вільна спілка” і Укр. робітн. ун-ту, 1927. 324 с.
- Шаповал, 1994 – Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. 1994. № 3. С. 56-59.
- Шаповал, Верба, 2005 – Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. 352 с.
- Шевченко, 1966 – Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. 1966. № 11. С. 13-30.
- Шульгин, 1969 – Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. Т.186. С. 143-155.

References

- Andriievs'kyj, 1923 – Andriievs'kyj V. Z mynuloho. [From the past]. Berlin, Ukrain's'ke slovo, 1923. Vol. 2: Vid Het'mana do Dyrektorii. Part 2: Dyrektorii. 310 s. [in Ukrainian].
- Bezv, 2002 – Bezv T. M. Hrushevs'kyj ta Ukrain's'ka partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv [M. Hrushevsky and the Ukrainian Socialists-Revolutionary Party]. Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti. Kyiv, 2002. Pp. 208-216. [in Ukrainian].
- Borot'ba, 1917 – Borot'ba. 1917. 30 lystopada. [in Ukrainian].
- Veryha, 2005 – Veryha V. Vyzvol'na borot'ba v Ukraini 1914-1923 rr. [The liberation struggle in Ukraine in 1914-1923]. U dvokh tomakh. Vol. 1. Rivne: Publisher "Printing House of Rivne", 2005. 472 s. [in Ukrainian].
- Verstiuk ta in., 2011 – Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv: [The essays of history of ukrainian revolution in 1917-1921]. U 2-kh kn. V. F. Verstiuk, V. I. Holovchenko, T. S. Ostashko ta in. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 390 s. [in Ukrainian].
- Verstiuk, 2007 – Verstiuk V. Doba Tsentral'noi Rady v publitsystychnij spadschyni M. Hrushevs'koho [The period of Tsentralna Rada in M. Hrushevsky's publicistic heritage]. Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovych. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2007. Vol. 4. Part 1. Pp. V-XVI. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, 1989 – Hrushevs'kyj Mykhajlo. Spomyny [The recollections]. Kyiv. 1989. № 11. pp. 113-155. [in Ukrainian].
- Doroshenko, 1954 – Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917-1923 rr. Vol. 1. Doba Tsentral'noi Rady [The history of Ukraine, 1917-1923. Vol. 1. The period of Tsentralna Rada]. New York: Bulava, 1954. 437, XXI s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, 1969 – Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914-1920). [My recollections of the recent past (1914 – 1920)]. Vol. 1. Munich: Ukrain's'ke vydavnytstvo, 1969. 543 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, 2002 – Kalakura Ya. Mykhajlo Hrushevs'kyj – budivnychyj Ukrain's'koi derzhavy [Mykhailo Hrushevsky – the builder of Ukrainian nation]. Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti. Kyiv, 2002. Pp. 144-152. [in Ukrainian].
- Kedryn, 1984 – Kedryn I. Mykhajlo Hrushevs'kyj – ne ody, a bil'she ikh (Spohady i refleksii) [Mykhailo Hrushevsky – not the only one, but more of them (Recollections and reflections)]. Ukrain's'kyj istoryk – The ukrainian historian. 1984. № 1-4. Pp. 251-261. [in Ukrainian].
- Kovalevs'kyj, 1960 – Kovalevs'kyj M. Pry dzherelakh borot'by (spomyny, vrazhennia, refleksii). [Sources of the fight (recollections, impressions, reflections)]. Innsbruck: Nakladom Marii Kovalevs'koi, 1960. 717 s. [in Ukrainian].
- Leontovych, 1928 – Leontovych V. Spohady [The recollections]. Tryzub – Trident. 1928. № 30. Pp. 5-11. [in Ukrainian].
- Lotots'kyj, 1934 – Lotots'kyj O. Storinky mynuloho: [The pages of the past] V 3-kh ch. Vol. 3. Warsaw, 1934. 398 s. [in Ukrainian].
- Malyk, 2011 – Malyk Ya. J. Mykhajlo Hrushevs'kyj: vijna, revoliutsiia, emigratsiia: monohrafiia [Mykhailo Hrushevsky: war, revolution, emigration]. Lviv: LRIDU NADU, 2011. 172 s. [in Ukrainian].
- Martos, 1966 – Martos B. M. S. Hrushevs'kyj, iakym ia joho znav [M. S. Hrushevsky, the way I knew him]. Ukrain's'kyj istoryk – The ukrainian historian. 1966. № 1-2. Pp. 73-81. [in Ukrainian].
- Nazaruk, 1924 – Nazaruk O. Do istorii revoliutsijnoho chasu na Ukraini: Ukrain's'ki revoliutsijni partii, ikh soiuzy i teorii. [The history of the revolutionary time in Ukraine: the Ukrainian revolutionary party, their unions and the theory]. Winnipeg, 1924. 181 s. [in Ukrainian].
- Ovdiienko, 2005 – Ovdiienko P. M. S. Hrushevs'kyj iak politychnyj diiach [M. S. Hrushevsky as a politician]. Materyaly mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii "M. Hrushevskij – ystoryk, obschestvennyj y polytycheskij deiatel', chelovek". Ufa: The publishing center of the branch of MSOPU named after M.A Sholokhov in Ufa. 2005. pp. 40-46. [in Ukrainian].
- Pyrih, 2006 – Pyrih R. Idejno-politychni pidstavy kompromisu Mykhajla Hrushevs'koho z bil'shovyt's'kou vladoiu. [Mykhailo Hrushevsky's ideological – political reasons for the compromise with the bolsheviks]. Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. 2006. № 5. Pp. 4-19. [in Ukrainian].
- Pyrih, 2017 – Pyrih R. Ya., Tel'vak V.V. Mykhajlo Hrushevs'kyj: biohrafichnyj narys [Mykhailo Hrushevsky: the biographical essay]. Kyiv: Lybid', 2017. 576. [in Ukrainian].
- Piskun, 2007 – Piskun V. Ukrain's'ka politychna emigratsiia 20-kh rokiv XX st. [The ukrainian political emigration in the 20's of the 20th century]. Dys. ... dokt. istor. nauk. Kyiv, 2007. 516 s. [in Ukrainian].
- Plokhij, 2011 – Plokhij S. Velykyj peredil. Nezvyhajna istoriia Mykhajla Hrushevs'koho. [Great redistribution. The unique story of Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv: Krytyka, 2011. 600 s. [in Ukrainian].
- Pritsak, 2007 – Pritsak O. U stolittia narodyn M. Hrushevs'koho [In the century of nativity M. Hrushevsky]. Ukraina moderna. Kyiv-Lviv: Krytyka, 2007. №12. Pp. 170-190. [in Ukrainian].
- Smolij ta in., 2004 – Entsyklopediia istorii Ukrainy: [The Encyclopedia of the history of Ukraine]. V 10 t. Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2004. Vol. 2: H – D. 528 s.: il. [in Ukrainian].
- Soldatenko, 2012 – Soldatenko V. Mykhajlo Hrushevs'kyj i Tsentral'na Rada: parlaments'ki iluzii i realii [Mykhailo Hrushevsky and Tsentralna Rada: the parliamentary illusions and realities]. Ukrain's'kyj

parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky. Kyiv: Ukrainian Institute of National Remembrance. 2012. Pp. 22-36. [in Ukrainian].

Stakhiv, 1958 – Stakhiv M. Uchenyj i suspil'nyj filosof iak Prezydent derzhavy [The scientist and social philosopher as a President of the state]. Vil'na Ukraina – Free Ukraine. B. m., 1958. № 17. Pp. 2-9. [in Ukrainian].

Strel's'kyj, Trubajchuk, 1996 – Strel's'kyj H., Trubajchuk A. Mykhajlo Hrushevs'kyj, joho spodvyzhnyky i oponenty. [Mykhailo Hrushevsky, his companions and opponents]. Kyiv: Chetverta khvyliya, 1996. 191 s. [in Ukrainian].

Khrystiuk, 1969 – Khrystiuk P. Zamitky i materialy do istorii Ukrain's'koi revoliutsii. [The notes and materials to the history of Ukrainian revolution]. New York: Vyd-vo Chartoryjs'kykh, 1969. Vol. 1. 152 s. [in Ukrainian].

TsDAVOV – Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine]. [in Ukrainian].

Shapoval, 1927 – Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukrains'ka vyzvol'na prohrama: vyklady v Amerytsi [The large revolution and ukrainian liberatory program: summaries in America]. Prague: Nakladom vyd-va "Vil'na spilka" i Ukr. robotn. un-tu, 1927. 324 s. [in Ukrainian].

Shapoval, 1994 – Shapoval M. Politychna smert' M. Hrushevs'koho [M. Hrushevsky's political death]. Rozbudova derzhavy – State building. 1994. № 3. Pp. 56-59. [in Ukrainian].

Shapoval, Verba, 2005 – Shapoval Yu., Verba I. Mykhajlo Hrushevs'kyj. [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv: Vydavnychyj dim "Al'ternatyvy", 2005. 352 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, 1966 – Shevchenko F. P. Chomu Mykhajlo Hrushevs'kyj povernuvsia na Radians'ku Ukrainu? [Why Mykhailo Hrushevsky returned to Soviet Ukraine]. Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. 1966. № 11. Pp. 13-30. [in Ukrainian].

Shul'hyn, 1969 – Shul'hyn O. Mykhajlo Serhijovych Hrushevs'kyj – iak polityk i liudyna [Mykhailo Hrushevsky as a politician and man]. Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shul'hyna. Paris – Munich: Žapysky NTSh, 1969. Vol. 186. Pp. 143-155. [in Ukrainian].

Отримано 22.03.2017